Български език / Bulgarian Language 72 (2025), 2, 13–26
Print ISSN: 0005-4283, Online ISSN: 2603-3372
doi: 10.47810/BL.72.25.02.02

Гняв, страх, радост в средновековната битка и тяхното езиково изражение[1]

Марияна Цибранска-Костова
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
tzibran@ibl.bas.bg

Целта на настоящата статия е да се извлече лингвистична и културологична информация за три базови емоции по време на война въз основа на точно определен източник: Чудесата на св. Димитър Солунски от Йоан Ставракий – византийски автор от втората половина на XIII в., в техния славянски превод от XIV или XV в. Стремежът е да се провери как лексиката за изразяване на емоции се вписва в цялостната структура на чудото, с какво и как допринася за посланието на текста. Материал предлагат шест чудеса за обсадите на Солун от варвари и вражески християнски войски. Доказва се, че в чудесата се създава стандартизиран кръг от емоции или типови ситуации с повтарящи се емоционални пластове в тях, наричани в съвременната теория *когнитивни схеми* или *прототипи.* Всеки прочит на човешки емоции става през библейския код за добро и зло. Страхът, гневът и радостта се проявяват като колективни състояния, описват се чрез устойчив речник от думи, фраземи и символи. Подкрепя се тезата за синкретичността на средновековния текст и неговата разлика спрямо съвременната индивидуалистична психология. Правят се изводи за степента на адекватна преводимост на концептите и избора на неизвестния славянски преводач.

Ключови думи: чудеса за св. Димитър; историческа лексикология; концепти за емоции

Anger, Fear, Joy on the Medieval Battlefield: Their Linguistic Expression

Mariyana Tsibranska-Kostova
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
tzibran@ibl.bas.bg

This paper aims to explore linguistic and cultural information about three fundamental emotions, as represented in a specific source, the *Miracles of St Demetrios of Thessalonica* by John Staurakios, a Byzantine author active in the latter half of the 13th century, examined in its 14th – 15th century Slavonic translation. The study analyses the ways in

[1] Едноименният доклад е четен на конференцията *Emotions and Intellect: Representation in the Languages and Cultures of the Balkans,* 23–24.01.2025, София.

which the vocabulary of emotion operates within the structure of the miracle narratives and contributes to their message. The analysis focuses on six miracle accounts related to the sieges of Thessalonica by both barbarian and hostile Christian armies. It is argued that these narratives construct a standardised set of emotional responses and typical situations characterised by recurring emotional patterns corresponding to what contemporary theory refers to as cognitive schemata or prototypes. Emotional experiences are interpreted through a biblical code of good and evil, with fear, anger and joy expressed as collective states, articulated through a stable lexicon of words, phrases and symbols. The paper highlights the syncretic nature of the medieval text and its divergence from modern, individualistic conceptions of psychology. Finally, conclusions are drawn regarding the translatability of these emotional concepts and the interpretive choices made by the anonymous Slavic translator.

Keywords: Miracles of St. Demetrios; historical lexicology; emotions

Изследването на вътрешния свят на човека посредством концептуализацията на езиковите механизми и средства за изразяването на емоции и емоционални състояния определено не е сред най-честите предмети на изследване в българската езиковедска медиевистика, без това да е непременно някакъв непоправим недостатък. Подходите към един средновековен текст, както към всеки текст, зависят от изследователските намерения. Чудесата на св. Димитър от солунския дякон и хартофилакс Йоан Ставракий, един от най-късните сборници с чудеса за светеца, са отлична илюстрация на казаното. Техният автор ги съставя в края на XIII в. в епохата на Палеологовия ренесанс – възстановяването и обновлението на Византийската империя след временното господство на латините в Константинопол (1204–1261). Те са били обект на историографията, доколкото съдържат несрещани другаде сведения за военната история и политическите отношения между славяните и Византия както преди християнизацията, така и от времето на Второто българско царство. По тях може да се реконструират важни събития, да се опишат военни съоръжения и оръжия в детайли, да се проследи амалгамата от наратив, фактология, панегирик и фикция. Затова и две уникални чудеса, в които византиецът автор разказва за съдбата на българските владетели Гавриил Радомир (1014–1015) и Калоян (1197–1207), са сред преведените исторически извори в ГИБИ (ГИБИ/GIBI 1980: 126–132). Целта на настоящия материал е да провери как лексиката за изразяване на емоции се вписва в цялостната структура на чудото, с какво и как допринася за посланието на текста. Ако приемем постановката, че чудесата са намеса на сакралното в историята, то в тяхната структурна тъкан несъмнено има доминиращи емоции: много често те засягат не просто индивида, а общността и обществото като цяло; чудото става мост не само между светеца и човека, но изгражда особена релация *човек – общество* посредством йерофаничното. При такава изследователска оптика се изхожда от следните опорни точки на анализа, които са в основата на работните хипотези.

– В чудесата се създава стандартизиран кръг от емоции или типови ситуации с повтарящи се емоционални пластове в тях, наричани в съвременната теория *когнитивни схеми* или *прототипи* (Wierzbicka 1999; Dobreva 2014). Те намират езиковото си изражение в обособени семантични полета, чиито репрезентанти могат да се опишат в тристепенна скала от ядро, приядрена зона и периферия, а в структурен план – като лексеми и фраземи. Отделната дума, която се съотнася към менталния конструкт или концепта, се поставя в мрежа от лексико-семантични взаимодействия.

– През Средновековието всеки прочит на човешки емоции става през библейския код за добро и зло или в онтогенезата на, образно казано, първия и най-значимия голям конфликт в човешката история – основа на книга Битие (King 2009: 169). Поради това може да се очаква, че културно-езиковата бинарност ще се прояви в серия от противоположности, които ще опишат доминиращите емоционални състояния.

– Представлява интерес въпросът как в преводния средновековен текст се осъществява връзката между схемата прототип и лингвокултурологичната същност на концептите в езика, на който се превежда. По друг начин формулиран, този въпрос засяга медиевистичната транслатология с нейните частни въпроси от „позитивистичната“ научна парадигма: какъв е изборът на преводача, защо е такъв, брой на непреведени думи и изрази от оригинала, композити, редки и нерегистрирани в речниците думи и т.н.

Нека проверим какъв материал предоставя славянският превод на сборника с чудеса от Йоан Ставракий, извършен неизвестно кога и неизвестно от кого, но съхранен в два автографа на Владислав Граматик: **1**. Рилския панегирик от 1479 г., ръкопис *НМРМ 4/8* (Национален музей „Рилски манастир“), където заема л. 223б–244б, но с различна номерация на чудесата (Христова/Hristova 1996: 64–109; Tăpkova-Zaimova, Bojčeva 1997). Всички по-нататъшни примери са извлечени от него; **2**. *ОР Вяз. Q. 279* – сборник със съчинения за Димитър Солунски от 80-те години на XV в. (л. 29а–128б, колекция на П. П. Вяземски в Руската национална библиотека в Санкт Петербург – Христова/Hristova 1996: 120–124; Христова и др./Hristova et al. 2009: 195–198). За гръко-славянските паралели се използва гръцкият текст по изданието на атонския монах Йоаким Ивирит въз основа на препис *Ms. gr. Ἰβήρων 677* от XIV в. от манастира Ивирон (Ἰβηρίτης/Iverites 1940: 324–376).

Обект на изследване са шест чудеса, в които се разгръщат батални сцени, номерирани в *НМРМ 4/8* съответно 9, 11, 17, 19, 20, 27 (нататък източникът се сигнира само *Ч*). В основата си те разказват за обсадите на Солун от варвари и вражески християнски войски, а нападението над града е фокус за проявлението на градозащитната роля на свети Димитър. Нападението (**ндитиѥ**, **ндшьствиѥ**) е военното изражение на стремежа към овладяване на пространство, към доминация в териториално, но и в психологическо и културно отношение. Иначе казано, удар, ако не в сърцето, т.е. сто-

лицата на Империята, то в същностен неин орган – втория по значение имперски град. Чудесата си приличат по това, че създават триада *жителите – светецът – врагът*. Тя е необходима за кодирането на религиозната и културологичната информация как действа чудото – с външни посредници и прояви, но с вътрешно емоционално изражение. Неслучайно *войната като емоция* е сполучлива метафора за проявлението на базови емоции, а самата дума *емоция*, която е с латински произход, се утвърждава в западната книжнина от XV в. като синоним на конфликт, политически или социален катаклизъм, свързан с насилие (Downes et al. 2015: 23). Ще се спрем на три ключови концепта – *страх*, *гняв*, *радост*, и тяхното езиково изражение.

Страх. Страхът е иманентно състояние за средновековния човек, защото е константа в отношенията му със света. Изразът **имѣти страхъ от Бога** е важен нравствен императив и е в основата на критериите за правилно и грешно. В *Ч* страхът е мотивиран от външни обстоятелства – врагът е пред портите на града. Той е преди всичко социално, а не индивидуално състояние. Така в 11. чудо за третото славяно-аварско нападение над Солун през 616 г. под ръководството на славянския княз Хацон обсадата по суша и море е яростна външна заплаха над жителите. Обусловеността на страха от външни фактори проличава в съпътстващите наречия, създаващи опозиция за картината навън и състоянието отвътре: **и҆ оу҆вїе́нїе съпротивь сїа́аше, и҆́же зре́ѥшихъ дша̑мь. и҆звънѣю́дѫ сїа̀, и҆звноу́трь стра́хъ минѡ̑гь.** Хората са приведени в състояние на неподвижност, пълно безсилие поради ставащото: **и҆ въ послѣ́днѥе приво́де недвиже́нїа и҆ страхова́нїа** (230б). **Страхъ** и **недвижениѥ** съответстват на φόβος[1] и ἀκινησία, а **страхованиѥ** превежда формата δειλανδρήσεως < δειλανδρέω ‘уплашен съм, безсилен съм да проявя храброст’ (гр. 347[2]; LS 1996: 373). Фактът, че различни гръцки съответници се превеждат с думи от един и същ корен, само разкрива колко универсална е езиковата стратификация на състоянието. В текста то се описва еднозначно с лексемата **страхъ**, подобно на 17. чудо за нападенията на народа на аварите „хунски и български“ под командването на хагана: **и҆ въсѣ́кь кѣ́жѣ̀ бѣ̀ въ недоу҆мѣ́нии и҆ стра́хоу҆** 236а, καὶ πᾶς τις ἦν περιδεὴς καὶ ἀμήχανῶν (236а, гр. 358). Освен че **страхъ** има съвсем различен гръцки съответник περιδέεια ‘прекомерен страх, паника’ (LS 1996: 1371), налице са допълнителни прилежащи лексеми като **недоумѣниѥ** – ἀμήχανια с близко до съвременното значение ‘изумление, безизходица, отчаяние’. В 11. чудо за нападението на придунавските славяни (**склавоуни**) е налице и производен глагол **недоумѣвати**: **и҆ что̀ ѿсоу́дѧ. недоу҆мѣ́ваѥт сѧ гра́дь. живѡ̑та ѿри́цаю҆т сѧ** 230б. Той съответства на два гръцки глагола със сходно значение – ἀμηχανοῦσιν ἡ πόλις, ἀποροῦσι (гр. 348), но в славянския текст е употребен единично, за да обобщи общото състояние на объркване, недоумение, затруднено положение и неспособност за вземане на решение.

В Чудото за смъртта на Калоян страхът върви заедно с емоционалното състояние **трепетъ** – κλόνος – част от фраземата „всявам, влагам трепет в сърцето“: **и҆ тре́петъ и҆́же въ гра́жда҃нь сръ҆́дьца҃ вълага́аше** (241б, гр. 370). Това доказва, че страхът намира външно изражение чрез различни, при това противоположни физически състояния – неподвижност или обратното – треперене, силно вълнение от безпокойство и тревога. В семантичното поле е налице прилагателното **страшьнъ** в атрибутивна синтагма, отнесено към разрушението на града: **и҆ гра́дъ бра́ни и҆ стра́шнаго о҆́ного ръва́нїа,** καὶ ἡ πόλις τοῦ πολέμου καὶ τῆς φρικτῆς ἐκείνης πολιορκίας (236а, гр. 359). Следователно състоянието на масов страх, граничещ с паника, е закодирано в устойчив езиков набор без изявена вариантност, независимо от разнообразието на гръцките съответствия. Едно изключение от общата картина за емоцията *страх* е използването на образно сравнение за заловения с помощта на светеца варварски предводител, който първоначално е като звяр, а после става страхлив като заек: **и҆ е҆́же пръ́вѣе зїа́е ѩ҆вѣ ѩ҆́ко зве́рь, … зае́ць страши́вь бѣ҆́** 231а. Със смяната на суфикса се подчертава разликата в значението: **страшьнъ** ‘страшен, предизвикващ страх, ужасен, зловещ’ и **страшивъ,** περίφοβος ‘страхлив, силно уплашен’, но тя е и разлика в референцията на страха към социума или към индивида (231а, гр. 348).

Социалната значимост на концепта *страх* като масово състояние по време на война се разкрива чрез градация в степента на емоцията. Докато производни от семемата *ужас* не са в основния изразен арсенал на анализираните чудеса, ярко се открояват един предпочитан предикат за висшата му степен и еднокоренно съществително: **оледѣти, оледѣвати, оледѣние: оледѣвше** 229б, **тъ́чїю ви́дѣнїемь о҆леде́вающ; съвръше́нымь о҆леде́нїемь помръ́зе бо҃ дше҃вное о҆у҆ха҆ стрьмле́нїе, че́стыми градоме́тан҃ми и҆́же и҆звънь** 230б и др. (κρύσταλλος ‘лед, стъкло, поледица, градушка’ – Христов/Hristov 2019: 490). В текста значението е изцяло метафорично и се развива въз основа на прякото значение, оттук ‘мраз, студ’; κρυσταλλίζω ‘блестя като стъкло, прозрачен съм’, вторично значение ‘вледенявам се, вцепенявам се от ужас, замръзвам’. Лексикографското представяне на това метафорично значение е слабо, сравни у Фр. Миклошич **оледѣти** и **олѧдѣти,** разгледани като синоними (Mikl. 1977: 501–502), макар че вторият глагол означава ‘изсъхна, пресъхна’. Интересуващото ни преносно значение отсъства и в СДЯ (СДЯ/SDIa 2000, 6: 123). Важната роля на този предикат в текста, независимо от преводния му характер, доказва широкото приложение на асоциативността при назоваването на емоциите и тяхната мотивираност от природни явления. Създава се клас предикати за вътрешно състояние с преносно значение, които имат континуитет в съвременните езици, сравни *вледенявам се*, *оледенеть* ‘вледеня се’< **оледѣти**; *вкаменявам се*, *окаменеть* ‘вкаменя се’<**окаменѣти** и др. За преводача моделът с начална представка *о-* за придобиване

на качество или състояние е обичаен и очевидно е провокиран не от гръцки, а от домашното словотворчество.

Тук следва да отворим скоба, за да подчертаем, че емоционалният свят в текста се изгражда не само от броя и вида на конкретните лексеми за емоции, но и от контекста на появата им. Така на въпроса от какво е предизвикан страхът, текстът дава ясен отговор посредством съпътстващи тематични групи лексика, които изграждат такава детайлна картина на военната заплаха и разруха, че на места достигат апокалиптичен израз. Сред най-важните ключови семантични полета, обуславящи масовия страх, са:

1. Думи и изрази за изразяване на множественост и количество, за да се подчертае численото превъзходство на врага. Най-честите от тях включват числителни и наречия на основата на **мъногъ, тьма, тьмами, тъсѧщи**: **тьмѝами събра́ныимь въсѣмнѡ́жьстьвныимь плъ́комь** 230б, **ты́сѧще ѿ шоу́е, тьмы̀ ѻ́ дре́сноую** 231а, **мнѡ́жьство ꙗ̑ко па́че мнѡ́го ты́сѧщы** 235б и др., понякога производни като **тьмочислънъ** – μυριάριθμος, **воиньство тьмочисльное** 240а. Въз основа на конкретни лексеми за количество се развиват митологизираните образи на хилядоглавата хидра (воден демон), стоглавия тифон (чудовище със сто змийски глави, бълващи огън) и сторъкия исполин, с които се сравнява войската на цар Калоян в 27. чудо. Това са образи от елинската езическа митология: **ѹ̑дроу да оу҃вѡ̀ кто̀ рече́ть тъмѡ̀гла́вноу. и҆лѝ тѷ̈фѡ́ноу сто̀гла́вноу. и҆лѝ сто̀роу́чный спо́линь** 241а.

2. Изброяване на нападащите племена или на етническия състав на войската. За пример може да се посочат племената, които в същото чудо за цар Калоян съставляват неговата войска: **ѿ бльга́рь, ѿ дромя́ть, ѿ та́тарь, ѿ хаза́рь, ѿ гръ́кь, ѿ а҆ла́нь, ѿ рѹ́сь** 241а. Подобно историческо описание има в 9. чудо за славянските племена под ръководството на княз Пребъда: **рїг҃хї́ны. стрїмо́ни же и҆ сагоу́да́ти. е҆зы́ци съ бли́жнїи татáр҃скыи и҆ склавїйскыи. вѣровидньїи и҆ вар҃ва́р҃сцїи** 237а.

3. Изброяване на военни съоръжения, оръжия и войски. Тази група заслужава специално внимание, но тук за целите на анализа ще спомена само типовете войски отново от Чудото за цар Калоян: копиеносци (αἰχμηταί, **е҆хми́тє**); стрелци (τοξόται, **стрѣлцѝ**); шлемоносци (κορυνηφόροι, **шлѣмоно́сци**); щитоносци (ἀσπιδιῶται, **щи́тници**); прашкари (σφενδονῆται, **пра́щници**); бойци с къси копия (ἀκοντισταί, **ко́пїено́сци**) и҆ вьса́ко и҃но ратнаго о҆пльчєнїа 241а.

4. Лексеми за шумови, звукови, обонятелни асоциации, предизвикани от военните действия. Примери: **щоу́кь ѻ҆роу́жны, ꙗ̑ко гла́сь ѿ вѡ̀дь мно́гы҃. бли́сташе сѧ ѿ мь́чеи въсѣ по́лѥ и҃же пр҃ѣ гра́домь** 230б; **смрь́дѣше со́лоунь тогда̀ ѿ ра́тникь о҃нѣхъ** 229б. Лексемите **щоукъ** ‘всякакъв тип силен шум, включително като от гръм или падаща вода’ – κτύπος, **блистати, смрьдѣти** създават

всеобхватна картина на бедствието, защото звукът е от оръжие, блясъкът е от мечове, смрадта е от трупове. Още по-заплашителна е картината на Калояновата обсада: **хлѣми же въсѝ оу҆ра́внѧахоу се. и҆ землѧ̀ оу҆бо̀ до́лѣ, ѿ о҆роу́жїи ко́нⷭ҇скыхъ трестѣ́ше се. въздоу́хⷭ҇ же съвы́ше рьза́нїемь си́хъ съпроти́воу гла́сь и҆споу́шаше. и҆ шоу́кь а҃обнѣ гро́мꙋ оу҆да́раше** 241б. От обкръжаващите пълчища хълмовете изглеждат изравнени със земята, която се тресе от конете и оръжията, а въздухът отвисоко изпуска ехо от цвиленето на конете и силен шум като от гръм.

Гняв. Досегашните диахронни изследвания върху емоциите недвусмислено доказват, че гневът е обичайният мотиватор за война през Средновековието (Downes et al. 2015: 2). Според А. Вежбицка той поначало е емоция, свързана с хора, извършващи лоши постъпки и предизвикващи негативна реакция (Wierzbicka 1998), откъдето следва, че войната е естествена среда за проявата му. Гневът е активно състояние и във военно време води до разруха, хаос и смърт. В парадигмата на християнските ценности това означава нарушение на Божия ред и хармония на земята. В наратива на Ставракий и неговия славянски превод в състояние на гняв изпадат най-вече нападателите на Солун. Гневът им има свой вътрешен двигател злобата, злото като цяло, дяволското начало, с което средновековният човек е склонен да си обясни всичко лошо в света. Затова лексикалната експликация на мотивация на яростта се подсилва от повсеместните епитети към варварите или техните водачи: **звѣровидьнъ** (237а, гр. 361, θηριώδης), **злочьстивъ, зълъ, лжкавъ, окаѧнъ** и др. Емоцията се проявява чрез поредица от състояния, които варират от яд и гняв до безумие и демоничност. Семантичното поле около концепта *гняв* обхваща следните репрезентанти по реда на появата им в анализирания материал:

9. чудо: **ꙗрость** – θυμός; **неистовиѥ** – μένος; **гнѣвъ** – ἀγανάκτησις: **ѡ҆ъ зри́тъ ва́рⷭ҇вари стѣ́намь присѣ́дещїй. ѡ҆ъ ꙗро́сти и҆спл҃нѧет се и҆ неи҆сто́вїа а҃вїе** 229б. Отново една и съща славянска лексема превежда различни гръцки съответници. Това се отнася до превода на ἀγανάκτησις ‘негодуване, възмущение, недоволство’ с **гнѣвъ**. В 11. чудо в парадигмата на сходните емоционални състояния стоят качествата на вражеския военачалник, наречен **варвародрьжьць**, βαρβαροκράτωρ. Той притежава **жесточьство** – θάρσος ‘дързост, нахалство’ и **свѣрепьство** – ἀγριότης: **и҆ ѥ́же прѣ́вѣе зїа́е ꙗ҆вѣ ꙗ҆́ко звѣ́рь, и҆ жесто́чьствѡ̃ и҆ сверѣ́пⷭ҇ствѡ̃ несътрѣ́пимь,** τὸ θράσος καὶ τήν αγριότητα ανυπόστατος (231а, гр. 348). Със сходни думи преводачът описва врага в 17. чудо за хагана на звероподобните варвари: **сверѣ́пⷭ҇ство же и҆ неи҆сто́вⷭ҇ство,** θράσος δέ καὶ μένος (235б, гр.359). В същото чудо е използвана фраземата **распалити на гнѣвъ: и҆же лю́дїи си́хъ грѣ́хъ ра́спали на гнѣ́вь,** ἡ τοῦ λαοῦ τοῦδε ἁμαρτία

ἐξέκαυσεν εἰς ὀργήν (235б, гр. 357, гр. ὀργή). Яростта на вражеските нападения е включена в метафорични изрази, в които емоциите се сравняват с природните явления мъгла и дим: **ѡ҃блакь ѣ҆вѣ тьмьнь. въспи́тѣнь и҆ о҆дебелѣвь, мъ́глою ѣ҆ро́сти и҆ неи҆стовле́нїа дьі́мѡ҃**, νέφος ἄντικρυς σκοτεινόν, τραφὲν καὶ παχυνθὲν ἀχλύϊ θυμοῦ καὶ μανίας καπνῷ (235б, гр. 358). Дори разрушението на градските крепостни стени от стенобойните машини наративът обяснява с тази неподправена ярост на врага: **ѡ҃ каменоѹдараніа ѣ҆ко да нѣ́кто рече́ть ѣ҆рости, ѣ҆же града пиргове низпадаахоу** (236а).

Най-високо в скалата на гнева стои демоничното бесовско поведение, което синтезира едновременно гнева и насилието чрез жестокост. Варварите са като диви зверове, лишени от човешки образ: **въспа́лѧют се о҆у҆бо҆ къ неи҆сто́в҃ствоу на гр҃ьке, е҆зы́ци вар҃ва́р҃сцїи** – Ἀναφλέγονται γοῦν πρὸς μανίαν Ρωμαίοις ἔθνη τὰ βάρβαρα (237а, гр. 361). Неслучайно глаголът е **въспалѧти**: яростта е изгарящо като пламък вътрешно състояние и нарушение на нормалното. Бесовското, демоничното у варварите е наречено откровено „болест“ πόνος, но това не е повод за съжаление към страдащ, а за заслуженото възмездие над тях от светеца: **болѣ́знь вар҃ва́рѡ҃ на и́хъ възвра́ща́аше се главы҆** (236а, гр. 359). Езиковите данни очертават стереотипен подход и схема на описание на гнева и неговите носители, въпреки че вражеските нападения са с различна хронология. Наративът в част от чудесата на Ставракий, особено за битките от предхристиянската епоха на балканските славяни, не се опира на сведения „от първа ръка“ поради историческата дистанция. Византийският интелектуалец само ги задава като рамка, за да разкрие чудодейните подвизи на светеца в името на неговото отечество. В оптиката на емоциите историческите данни се релативизират, защото, независимо от хронотопа на една битка, врагът винаги е зъл, зловещ, звероподобен, изпълнен с гняв, ярост и безумие. Това позволява ключовите лексеми в концепта *гняв* да се сведат до следните най-чести реализации: **гнѣвъ** – ὀργή; **неистовие, неистовлюние, неистовьство** – μένος, μανία; **ѣ҆рость** – θυμός.

В периферията на концепта се разполагат описанията на допълнителни емоционални състояния на варварите, които имат отношение към гнева. Така в 19. чудо варварските пълчища на княз Пребъда се представят с глаголи, изразяващи пряката връзка между войната и яростта: **паки҆ вар҃ва́р҃ство въсѐ, въ е҆ди́но съвькоу́плѧет се. съвѣща́ют се и҆ е҆́ще бо́рити. и҆ ра́ти и҆ бра́ни по҆ѡ҃ра́ють. скре́жещоуще зоу́бы. пр҃ѣ́теще. о҆у҆бі҆йственѣ дыха́юще,** τρίζοντες τοὺς ὀδόντας, ἀπειλοῦντες, φόνιον πνέοντες (237б, гр. 363). Библейската алюзия за скърцащите зъби и глаголът **скрьжьтати** в случая издават едновременно силен гняв и злоба (СтбР/StbR 2009, 2: 692). Заплахата чрез глагола **пр҃ѣтити** – ἀπειλέω ‘заплашвам, заканвам се’ (СтбР/StbR 2009, 2: 526; СДЯ/SDIa 2012, 9:

286) свидетелства за агресията на нападателите, които са като смъртоносно дишащи същества и дори дъхът им носи смърт.

Втория пример за периферни, но важни наративни сегменти ще извлечем от същото чудо. Той е философското обобщение за релацията, която поставихме в началото между злото като онтологическа категория и гнева: **и҆ оу҆́же раздѣ́лаютъ се стрі҃мо́ни оу҆бо̀, къ плѣне́нїю и҆́же къ вы́сто́коу и҆ къ полоу́но́щи гра́да. рі҃г҃хі҃ны же паки҃ и҆ сагы́да́ти, и҆́же къ за́падоу и҆ мо́роу. и҆ бѣ҃ по въсоу́дъ зло́ба. и҆ по ре́кшомоу. въса́ко зло҃, злы́мь оу҆тврьжди се.** „Πάντῃ κακόν κακῷ ἐπεστήρικτο“ се поставя в кавички от издателя Йоаким Ивирит, защото е цитат (237а, гр. 361). „Всяко зло със зло се утвърди“ е фраза от Историята на византиеца Теофилакт Симоката (580/585 – ок. 636/640), описал войните на Византийската империя с перси и славяни в края на VI и началото на VII в. по времето на император Маврикий. Йоан Ставракий е познавал добре Платон, Аристотел и други автори от Късната античност, както и исторически хроники, за да пресъздаде по свой начин събития, отдалечени от неговата епоха с няколко столетия (Κουντούρα-Γαλάκη/Kountura-Galaki 2008). Допълнително в наративния сегмент прави впечатление преводът на τό δεινόν ‘зло, опасност, ужас’ отново със **зълоба.**

Гневът е състояние на вражеската общност. Но в чудото с Калоян има един фразеологизъм, който заслужава внимание поради високата си културологична стойност. Калоян е проявил дързост и надменност в опита си да покори града на великия мъченик и вероятно да присвои реликвите му. Смъртта му от ръката на светеца е заслужена: **своѥ҆ зло́бы и҆ соу́етїа събра́вь пло́ды, до само́го дро́ждїа ча́шоу гнѣ́ва гн҃а и҆спи́вь,** τῆς οἰκείας κακίας καὶ ματαιότητος δρεψάμενος τοὺς καρπούς, μέχρις αὐτοῦ τρυγίου τὸ κόνδυ τοῦ θυμοῦ ἐκπιὼν καὶ τὸ τῆς ὀργῆς Κυρίου ποτήριον. Преводачът е използвал съвременния идиом *изпивам до дъно чашата,* като го е предал дословно с „изпивам чашата до дрождите“: **до самого дрождїа чашоу гнѣва гн҃а испивь,** μέχρις αὐτοῦ τρυγίου..., τρυγία ‘остатък, утайка от производство на вино, дрожди’ (242б, гр. 372). В оригинала обаче има две думи за гняв: чашата на собствената му, т.е. на Калоян, ярост (τὸ κόνδυ τοῦ θυμοῦ) и чашата на Господния гняв (τὸ τῆς ὀργῆς Κυρίου ποτήριον). Използването на различни думи за чаша и гняв/ярост подчертава висшия морален императив, въплътен в Божия гняв. Само той е оправдан като положителна висша санкция. Човешката злоба като отрицателна нравствена същност и външното ѝ проявление яростта, причината и следствието са в неделима пагубна релация и винаги се наказват свише: **ѿсоу́дъ и҆ коньць своѥ҆ зло́бы** (κακία) **дѹ́ши҃ о҆бре́тѥ** (наказание за агресора в 19. чудо – 237а, гр. 361).

Радост. За разлика от предходните концепти радостта се изразява основно чрез предикати. Това е радост от победата над врага, съчетана с безкрайно преклонение и благодарност към светеца. И тъй като победата се

дължи на чудо, непонятно и необхватно за човешкия разум явление „не от мира сего“, естествено е емоционалното състояние да е свързано с вътрешна динамика. Тя преминава през удивлението и възторга (оудивлѧти сѧ, чоудити сѧ), а производното прилагателно радостьнъ най-често е в превъзходна степен: по́бѣда м҃ичьскаа, ко́л҃ми дрьжа́внѣишаа и̯ радостнѣ́ишаа прѣ́выѣ (230а, гр. 348: κραταιοτέρα καὶ χαριεστέρα). Спасението от изтощителните славяно-аварски обсади е държавническо дело на един светец покровител не само на византийската централна власт, но и патрон на Асеневци при възстановяването на втората българска столица Търновград. Пак в 11. чудо при атаките на княз Хацон помощта на светеца е мигновена, непоколебима, затова носи пределна радост: и̯ ско́ростьⷴ въ мьгновѣ́ни о҃ка. и̯ по́мощьⷴ въ ско́рѣ, ꙗ̀ко радостнѣ́ишаа (230б, гр. 348 ὡς χαριεστάτη).

Открояват се две ярки картини на масовата радост: и̯ и҆́же ѥ҆зы́кь бо́у҃ри и̯збава́льше сѧ, пролѣ́т҃ствоую҃. весели́т сѧ. трь́жьствоую҃. бл҃года́рьствьнаа м҃ни́коу пра́зноую҃. Въ оу҆́мѣ прїе́млю҃, и҆́же при і҆сѹ́сѣ навїи́нѣ воево́д҃ствоующа дрѣ́вле і҆и҃лю, о҆́ и҆́же о҆ сл҃нцоу чю́додѣ́анїѥ. ꙗ̀коⷭ вѡ̀ та́мо сло́вотече́нїа оу҆ста́ви, та́кожде и̯ здѣ́ воево́д҃ствоющⷭ м҃нкоу на но́вѣмь на́шемь і҆и҃лю, призва́нїѥ тъ҆чїю ѥ҆го̀ бж҃ьствьнаго и҆́мени (237б). В тази картина от 17. чудо за победения хаган на варварите присъстват няколко предиката за изследваната емоция. Докато веселити сѧ, праздьновати, трьжьствовати разкриват градацията в степента на радостта, един от най-интересните глаголи остава пролѣтьствовати – ἐνεαρίζουσιν <ἐνεαριζω<ἐαρίζω в пряко значение ‘прекарвам пролетта’, от ἔαρ ‘пролет’, като омоним ‘сок, кръв’ (гр. 359; LS 1996: 465). Известно е, че пролѣть е южнославянското и по-късно възникналото название за праславянското весна ‘астрономически сезон след зимата и преди лятото’. А. Минчева обобщава предходните изследвания по темата с наблюдението, че най-ранната му регистрирана поява е от XIII в., и то при паралелна употреба с весна (Минчева/Mincheva 1986). Й. Русек пръв забелязва, че Патриарх Евтимий използва прилагателното пролѣтьнъ в оригиналните си творби с референция към сезона, а създаденият речник върху тях съдържа статия с два примера в свободни атрибутивни съчетания (РПЕ/RPE 2020: 173). В преписа на Владислав Граматик еднокоренният глагол вече е в преносно значение ‘съживявам се, изпълнен съм с нови сили, ликувам’, подпомогнато от символиката на пролетта като време на обновление и възраждане. Такива са очевидните намерения в оригинала: да се противопостави „зимата“ на страданието от войната на пролетта като символ на победа и ново начало.

Втората масова картина дава външен израз на емоцията. След поредните нападения на славяните в 9. чудо не само градът е оцелял, но са спасени и неговите културни ценности. Това изпълва жителите с радост, чийто външен

израз стават глаголи за физически действия като **величати**, **въпити**, **играти**, **скакати** (молитвени възгласи, пеене, подскачане и танцуване): **Зрѣ́ть коу́пове тѣле́сь мрьтвы́ varʰvarʰскы́, при стѣна́ле́жещїихъ. чю́до ви́дѣти порече́нномь. и҃збави́теля позна́ю. нѐ не вѣ́дѣть свободи́теля. с҃соу́дъ и҃гра́ють. ска́каю. въпїю́ть съ сла́достїю. възвы́шаю м҃нкоу и҃сповѣда́нїе. и҃же злы́хъ свобо́же́нїа вели́чаю. и҃збавле́нїа и҃же толи́кыѣ бѣ́ды, въскли́цаю похва́лнаа** (230а). Индивидуалната емоция на един от главните герои на същото чудо е практически идентична. Той дава външен израз на радостта си с пляскане на ръце и благодарствени възклицания: **что̀ оу҆бо̀ е҆́же и҆ не хо́те пр҃рчьствовавыи прозмона́рь о҆́нь, е҆́гоже сло́во доспѣ́вь пока́за. о҆бо́жень бы́вь въсѣ̀ с҃ сла́дости, пле́щааше роукама. ба҃ вели́чааше. въпїа́ше къ м҃нкоу. и҆сповѣ́дааше. вели́чїа проповѣ́дааше** (230а). С картина на веселието завършва и Чудото за смъртта на цар Калоян: **с҃соу́дъ съ весе́лїемь, въса́кь градохра́нителю на́шемоу, е҆́же свобожде́нїа оу҆да́раше се тꙋ́мʰпа́нь. дн҃ь бо̀ ра́дости о҆́нь. дн҃ь пра́зника лю́дїе**; ἐντεύθεν μετ' εὐφροσύνης ἅπας τῷ πολιούχῳ ἡμῶν τὸ τῆς ἀπολυτρώσεως ἀνεκρούετο τύμπανον. ἡμέρα γάρ χαρμόσυνης, ἡμέρα ἑορτιος τῷ λαῷ (242б, гр. 372). Пряко се свързват радостта и веселието, подплатени с външния им израз – биенето на барабаните (τύμπανον). Това е възстановяване на хармонията след хаоса. Преводачът се придържа отново към базови названия за основни емоции: **веселиѥ** – εὐφροσύνη, **радость** – χαρμοσύνη, **праздьникъ** – ἑορτή.

От извлечения материал произтичат няколко извода. В Чудесата на св. Димитър се описват колективните чувства на страх, гняв или радост при военни стълкновения. Те са отразени в перспективата на религиозната общност, сплотена около християнските ценности. Става въпрос за три различни емоционални състояния във военно време, но езиковото им изражение става по определен модел и с еднотипен арсенал от средства: лексеми от ядрото и периферията на семантичното поле (**страхъ**, **страхованиѥ**, **недоꙋмѣ́ниѥ**, **трепетъ**; **гнѣ́въ**, **гарость**, **неистовиѥ**, **неистовлѣниѥ**, **неистовьство**, **зълоба**, **зъло**; **радость**, **веселиѥ**, **праздьникъ** и др.); фраземи (**въложити трепетъ въ срьдьцахъ**, **дъıхати оубиıствънѣ** и др.); метафорични значения на лексеми с конкретен, често природен референт (**мъгла гарости**, **оледѣти**, **пролѣтьствовати**, **испити чашоу гнѣва до самого дрождиа** и др.), контекстови допълнения от библейски алюзии и символи. Емоциите се кодират в *културни сценарии* с устойчиви езикови средства за изразяването им. Гръцкият оригинал и славянският превод ползват общия метаезик на християнската религиозна парадигма, осъществяват така наречното „речево съобщество“ по терминологията на А. Вежбицка в цитираните тук нейни трудове. Средновековният текст на чудесата е синкретичен и споява езиковите средства, без да достига до индивидуалистична психологическа дълбочина, характерна

за съвременния емоционален свят на човека. Славянският преводач се придържа към установени в речника лексеми за основни понятия; често превежда с една лексема различни гръцки съответници, без това да намалява въздействието на творбата или да обеднява нейния език. Със сигурност от превода на Чудесата на св. Димитър от хартофилакс Ставракий биха могли да се извлекат много повече интересни лексеми, които да обогатят историческия речник. Но езиковите универсалии и конкретните лексеми за емоции са стъпка напред в изясняването на езика на самия превод и евентуалната идентификация на неговия преводач. Дали това е Владислав Граматик, ще установят бъдещи изследвания.

Благодарности

Авторът изказва благодарност за финансовата подкрепа на Българската академия на науките по двустранно споразумение за безвъзмездни средства между Българската академия на науките и Румънската академия на науките.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

[1] Основна гръцка дума, на която в славянските източници съответстват още **боѩзнь, оу҃жасъ, оу҃страшениѥ** (Христов/Hristov 2019: 872).

[2] За улеснение при привеждането на гръцко съответствие се цитира само страницата от изданието на Йоаким Ивирит.

ЛИТЕРАТУРА

ГИБИ 1980: Извори за българската история. Т. 22. Гръцки извори за българската история. Т. 10. София, Издателство на Българската академия на науките.

Минчева 1986: *Минчева, А.* За хронологията на думата *пролет.* – В: *Помагало по българска историческа лексикология.* София, Наука и изкуство, с. 106–107.

РПЕ 2019, 2020: Речник на Патриарх Евтимий. Т. 1–2. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

СДЯ: Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Т. 1 – Т. 13. Москва, 1988–2023–.

СтбР 1999, 2009: Старобългарски речник. Т. 1–2. София, Издателство „Валентин Траянов“.

Христов 2019: *Христов, Ив.* Гръцко-църковнославянски речник. Въз основа на Речника на църковнославянския език на арх. д-р Ат. Бончев. Зографски манастир „Св. Гора“.

Христова 1996: *Христова, Б.* Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново, ПИК.

Христова и др. 2009: *Христова, Б., В. Загребин, Г. Енин, Е. Шварц*. Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке – Санкт-Петербург. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

Dobreva 2014: *Dobreva, A.* Cognitive and cultural aspects of metaphors for basic emotions in English and Bulgarian. – *SocioBrains*, 1, 2014, pp.194–202.

Downes et al. 2015: *Downes, S., A. Lynch, K. O'Loughlin*. War as Emotion: Cultural Fields of Conflict and Feeling. – In: Downes, S., Lynch, A., O'Loughlin, K. (eds). *Emotions and War. Palgrave Studies in the History of Emotions*. Palgrave Macmillan, London, pp. 1–23.

King 2009: *King, P.* Emotion in Medieval Thought. – In: *The Oxford Handbook of Philosophy of emotion.* P. Goldie (ed.). Oxford University Press, pp. 167–188.

LS 1996: A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott**.** Oxford: Clarendon press.

Mikl. 1977: *Miklosich, F.* Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*.* Emendatum auctum. Reprint. Wien, 1862–1865. Neudruck der Ausgabe. Wien.

Tapkova-Zaimova, Bojčeva 1997: *Tapkova-Zaimova, V., P. Bojčeva.* Le logos de Jean Staurakios en l'honneur de Saint Démétrius et sa traduction bulgare attribuée à Vladislav le Grammairien. – *Revue des études sud-est européennes*, 35, N 3–4, pp. 159–170.

Wierzbicka 1998: *Wierzbicka, A*. "Sadness" and "anger" in Russian: The non-universality of the so-called "basic human emotions". – In: *Speaking of Emotions*. Athanasiadou, A., E. Tabakowska (eds). Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 1998, pp. 3–28.

Wierzbicka 1999: *Wierzbicka, A*. Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge University press.

Ἰβηρίτης 1940: *Ἰβηρίτης, Ἰ.* Ἰωάννου Σταυρακίου λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. – Μακεδονικά, 1, pp. 324–376

Κουντούρα-Γαλάκη 2008: *Κουντούρα-Γαλάκη, Ε.* Ἰωάννης Σταυράκιος: Ἕνας λόγιος στὴ Θεσσαλονίκη τῆς πρώιμης Παλαιολόγειας ἐποχῆς. – Βυζαντινὰ σύμμεικτα, 16, pp. 379–394.

REFERENCES

Dobreva 2014: *Dobreva, A*. Cognitive and cultural aspects of metaphors for basic emotions in English and Bulgarian. – *SocioBrains*, 1, 2014, pp.194–202.

Downes and all 2015: *Downes, S., A. Lynch, K. O'Loughlin*. War as Emotion: Cultural Fields of Conflict and Feeling. – In: Downes, S., Lynch, A., O'Loughlin, K. (eds). *Emotions and War. Palgrave Studies in the History of Emotions.* Palgrave Macmillan, London, pp. 1–23.

GIBI 1980: Izvori za balgarskata istoriya. T. 22. Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. 10. Sofia, Izdateltvo na Balgarskata akademiya na naukite.

Hristov 2019: *Hristov, Iv*. Gratsko-tsarkovnoslavyanski rechnik. Vaz osnova na Rechnika na tsarkovnoslavyanskiya ezik na arh. D-r At. Bonchev. Zografski manastir "Sv. Gora".

Hristova 1996: *Hristova, B*. Opis na rakopisite na Vladislav Gramatik. Veliko Tarnovo, PIK.

Hristova et al. 2009: *Hristova, B., V. Zagrebin, G. Enin, E. Shvarts.* Slavianskie rukopisi bolgarskogo proishozhdeniia v Rossiiskoi nacional'noi biblioteke – Sankt-Peterburg. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ogridski".

Iverites 1940: *Iverites, I.* Ἰοάννoy Stayrakíoy lógoc eis tà thaúmata toῦ Ἁgíoy Dhmhtríoy. – *Makedonikά*, 1, pp. 324–376.
King 2009: *King, P.* Emotion in Medieval Thought. – In: *The Oxford Handbook of Philosophy of emotion.* P. Goldie (ed.). Oxford University Press, pp. 167–188.
Kountoura-Galaki 2008: *Kountoura-Galaki, E.* Iōannēs Staurakios: Enas logios ste Tessalonikē tēs prōimēs Palaiologeias epochēs. – *Buzantina summeikta*, 16, pp. 379–394.
LS 1996: A Greek-English Lexicon. Compiled by H. G. Liddell and R. Scott. Oxford: Clarendon press.
Mikl. 1977: *Miklosich, F.* Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum. Emendatum auctum. Reprint. Wien, 1862–1865. Neudruck der Ausgabe. Wien.
Mincheva 1986: *Mincheva, A*. Za hronologiyata na dumata prolet. – In: *Pomagalo po balgarska istoricheska leksikologiya*. Sofia, Nauka i izkustvo, s. 106–107.
RPE 2019, 2020: Rechnik na Patriarh Evtimiy. T. 1–2. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ogridski".
SDIa: Slovar' drevnerusskogo iazyka (XI–XIV vv.). T. 1 – T. 13. Moskva, 1988–2023–.
StbR 1999, 2009: Starobalgarski rechnik. T. 1–2. Sofia, Izdatelstvo "Valentin Trayanov".
Tapkova-Zaimova, Bojčeva 1997: *Tapkova-Zaimova, V., P. Bojčeva*. Le logos de Jean Staurakios en l'honneur de Saint Démétrius et sa traduction bulgare attribuée à Vladislav le Grammairien. – *Revue des études sud-est européennes*, 35, N 3–4, pp. 159–170.
Wierzbicka 1998: *Wierzbicka, A.* "Sadness" and "anger" in Russian: The non-universality of the so-called "basic human emotions". – In: *Speaking of Emotions*. Athanasiadou, A., E. Tabakowska (eds). Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 1998, pp. 3–28.
Wierzbicka 1999: *Wierzbicka, A.* Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals. Cambridge University press.

✉ *Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова*
Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин"
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход" 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ *Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc*
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia Bulgaria